

1. Johdanto

1.1. *Lähtökohdat*

Tavallinen suomalainen hallitsee tuhansia sanoja ja voi puhuessaan tuottaa 120 sananmuotoa minuutissa, ääritapauksessa jopa yli 400.¹ Hän puhuu 12 000 sananmuotoa päivässä.² Arjen sosiaaliset kontaktit, yhteiskunnat ja kulttuurit ovat kielen varassa. Yhteys menneisiin sukupolviin säilyy artefaktien ja luolamaalausten ohessa kielellisten sanomien eli tekstien välityksellä. Tällaisia ilmiöitä problematisoi, kuvaa ja selittää **kielentutkija** eli **lingvisti**. Tieteenalan nimi on **kielitiede**, **kielentutkimus** tai **lingvistiikka**, ennen 1950-lukua yleisesti **filologia**.

Kieli on moniulotteinen ilmiö. Se on omansalainen järjestelmä, mutta olemassa vain, koska se pohjaa (i) **sosiaaliseen** yhteistoimintaan, (ii) aivojen **biologian** mahdollistamiin mentaaliin edustumiin ja (iii) jokapäiväiseen **uusintamiseen**, kun ihmiset **fyysisesti** puhuvat. Siksi kielen tutkimiseen usein tartutaan monitieteisesti.

Yleensä lingvisti tutkii **erityiskieltä** kuten kiinaa tai suomea. Yliopistojen kieliaineet ovat erityiskielten tutkimuksen keskuksia. Yleisen kielitieteen kohde on kieli yleensä, kielten yhteiset ominaisuudet ja kielellinen **diversiteetti** eli vaihteluväli.

Empiirisissä tieteissä kuten kielitieteessä tutkijat kuvailevat ja selittävät havaittavia ja koettavia ilmiöitä teorioiden muodossa. Kielestä on monia teorioita omine peruskäsityksineen, käsitteineen ja kuvauskeinoineen. Tässä kirjassa esitellään melko esiteoreettisesti kielten ja niiden käytön peruspiirteitä. Lähtökohta ei siis ole mikään tietty kieliteoria eikä esitystekniikka.³ Tarkoituksena on esitellä miten:

- Kieli luonnollisten normien järjestelmänä ja puhe toimintana ovat erottamattomat.
- Kielen ansiosta ihmiset puhuvat toisilleen ja luovat mieliinsä **edustumia** maailmasta.
- Rakenne ja merkitys ovat rinnakkaisia.

Silti tämäkin kirja esittelee **teoriaa**, koska se sisältää **käsitteet** ja niitä ilmaisevat **termit**, joilla ilmiöt voidaan kuvata lähtemällä kielen käytöstä. Ilman teoreettisia käsitteitä ei saa otetta kielten yksittäistapausten vaihtelusta. Teoreettisen käsitteen perustapaus on **tyyppeihin** johtava **yleistys**, joka yhdistää riittävän samanlaiset, analogiset ja tehtävänsä

puolesta yhteen kuuluvat esiintymät. Pitää myös kuvata teoreettisten käsitteiden **suhteet** ja osoittaa, mikä kielen kokonaisuus on ja miksi se taipuu niin moneen.

Lähtökohtana ovat kielitieteen vuosisataiset kuvausperinteet ja uudemmat oivallukset: foneemi, morfeemi, lauseke (eli edussana lisäyksineen), konstruktio, merkitystulkinnan tilanteisuus, dialogisen puhumisen ensisijaisuus, variaation sieto ja kieltenvälinen vertailu. **Kielitieteen perusta** on se laajalti hyväksytty lingvistinen esiymmärrys kielen ja kielten luonteesta, jolta nykylingvistiikka ponnistaa. Silti keskustelunanalyysi, kognitiiviset suuntaukset, sociolingvistiikka, diskurssianalyysi, kielioppiteoriat, kielitypologia, optimaalisuusteoria, konstruktiokielioppi ja muut ovat usein erilaisia lähtökohdiltaan, painotuksiltaan ja toteutukseltaan.

1.2. *Mitä kieli on?*

1.2.1. Kielikyky ja kielen perustehtävät

Kyky puhua erottaa ihmisen muista eläinlajeista. Niiden viestintä ei vedä vertoja ihmisten kielille merkityksellisyydessä, sanojen määrässä, rakenteen eriytyneisyydessä tai tilanteisen kielenkäytön joustavuudessa. Filosofin Bertrand [Russell](#)in (1872–1970) sanoin:⁴

- A dog cannot relate his autobiography; however eloquently he may bark, he cannot tell you that his parents were honest though poor.

Vaikka bordercollie [Chaser](#) vuonna 2013 pystyi yhdistämään tuhat pehmolelua nimiinsä ja noutamaan pyydetty lelu kasasta,⁵ Russellin testistä Chaserkään ei selviä. Kieli on maailmankuvamme ja sosiaalisen elämämme perusta. Kielen **vuorovaikutukseen** kietoutuneet perustehtävät ovatkin:

- **edustuma** eli **representaatio**: maailman hahmotus sanoilla ja niiden suhteilla, jotka muodostavat **arkitietomme**;
- **viestintä**: yhteydenpito ja vaikuttaminen, itsensä ilmaiseminen, informaation jakaminen.

Ilman vuorovaikutusta ja viestintää lapsi ei voisi luoda edustumia maailmasta, koska lähiympäristön kielelliset ja emotionaaliset syötteet ovat hänen ainoa pääsyinsä niihin. Toisaalta: ilman omia edustumiaan ihmisillä ei olisi millä viestiä jälkikasvulleen. Edustumiin ja viestintään perustuen kielellä on muitakin tehtäviä. Yhteiskunnan sosiaalinen järjestys ja ryhmäytyminen toteutuvat kielellisesti. Kielellä ilmaistaan tunteita ja se

mahdollistaa ihmisten yhteistyön. Esteettiset ja kulttuuriarvot ovat integroituneet kieleen.

Yksittäinen **lausuma** eli puheenvuorojen vaihtumisen tai taukojen välinen puheen pätkä on hämmästyttävä suoritus. 40 lihasta liikuttaa **puhe-elimä** eli keuhkoja, kurkunpäättä, nielua, suuta, kieltä ja huulia. Puhuja tuottaa 15 äännettä sekunnissa, jokaisen äänten tuottamiseen osallistuu 15 lihasta. Sekunnin mittaiseen lausumaan tarvitaan siis 200 lihasliikettä.⁶ Ääntöväylän ja puhe-elinten liikkuva [magneettikuvaus](#) näyttää tämän hätkähdyttävän toiminnan sivusta läpileikkauksena.

Kun ihmiskieltä verrataan muiden eläinlajien viestintään, puhutaan biologisesta **kielikyvystä**. Tämä ja **kieliyhteisö** mahdollistavat luonnollisten puhekielten olemassaolon ja sen, että lapsi voi **ensikielekseen** omaksua ympäristön kielen tai kielet. Kieliä on nyt 7 000, mutta luke-mattomat ovat kadonneet jälkiä jättämättä.

1.2.2. Luonnolliset normit

Luonnollisuuteen on kolme näkökulmaa. (i) Puhutut kielet ovat hiljalleen ilman suunnittelua muovautuneet ilmaisemaan eri ympäristöissä tärkeiksi koettuja ilmiöitä. Kieliähän on kirjoitettu vasta 5 000 vuotta, mutta Homo sapiensin ikä on jopa 300 000 vuotta.⁷ (ii) Normaali ihmislapsi omaksuu ensikielensä luontaisesti, ilman opetusta, kasvaessaan tavallisessa puheyhteisössä. (iii) Lapsen maailmankuva muotoutuu ensikielissä vuorovaikutuksessa ihmisten ja ympäristön kanssa.

Jokainen luonnollinen kieli on monitasoinen ja hienosyinen kokonaisuus. Sen osat eli äänteet, sanat, konstruktiot ja merkitykset ovat sosiaalisina tosiseikkoina olemassa, koska kieliyhteisön jäsenillä on yhteiset **luonnolliset normit**,⁸ kuten suomen kielen:

- *h* on *i*:n jäljessä korkea ja sihisevä, jos *k* tai *t* seuraa (ääntämysnormi: *vihko*, *pihti*).
- Hevosista puhutaan sanalla *hevonen* (semanttinen ja leksikaalinen normi).

- Pääte *-lle* liittyy taivutusvartaloon (morfologinen normi, *nainen : naiselle*).
- Adjektiivi kongruoi edussanansa mukaan (syntaktinen normi: *nuori-lle nais-i-lle*).

Luonnolliset normit muodostavat **kielijärjestelmän**, joka on käytäntöön sovellettuna kuultavissa puheena jo ennen kuvatuksi tulemistaan. Kielen-taitajat hallitsevat ensikielensä keskeiset normit, mutta he eivät pysty niitä sanallistamaan, elleivät ole lingvistejä. Normien kuvaamiseen tarvitaan teoreettisia käsitteitä kuten normi, merkitys, pääte, taivutusvartalo, adjektiivi ja kongruoida. Normit ilmenevät jokseenkin yhdenmukaisina tapoina puhua. **Arkipuhe**⁹ (*vernacular*) toisintaa normeja eli vahvistaa niitä ilmoittamalla niiden olemassaolosta. Normit käyvät ilmi myös, kun niistä poiketaan liikaa. Jos joku puhuu hevosista väärällä sanalla (*lehmä* tai *pevonen*) tai sanoo *Hei, minä on yksi asia*, tai *Sopiteko soita sinu nyt*, suomalainen huomaa rikkeen ja saattaa ihmetellä sitä. Tämä on **sanktio** eli ”rangaistus”, joka seuraa norminrikkomuksesta.

Luonnolliset normit eivät ole kiveen hakattuja, ehdottoman tarkkoja, vaan sallivat paljon normaalia kielensisäistä **käyttövariaatiota** (145). Äsken mainitut kummallisuudet ovat kuitenkin käyttövariaation tuolla puolen ja mielletään siksi rikkeiksi.

Suomen puhuttu yleiskieli (muttei arkipuhe) on rakennettu kirjoitetun kielen varaan. Sosiologi Klaus Mäkelä (1939–2013) on kuvannut kokemuksiaan arkipuheen ja yleispuhekielen eroista:¹⁰

”Yritin kerran viikon ajan puhua kirjakieltä kaikissa tilanteissa, aamukahvilla, työpaikalla, ravintolassa, Malmin uimalan saunassa. Tarkoitukseni ei ollut puhua honkajokilaista, vaan pyrin käyttämään kirjakielen muotoja niin luontevasti kuin vain osasin. Silti puheeni loi niin jäätävää sosiaalista etäisyyttä, että minun oli pakko kertoa kokeilustani työtovereilleni, jotta he eivät olisi loukkaantuneet epäkohteliaisuudestani.”

Mäkelän havaitsema jäätävä sosiaalinen etäisyys ja epäkohteliaaksi leimautuminen havainnollistavat normeista poikkeamisten sanktioita. Yleispuhekieli ja arkipuhe ovat osittain eri normeihin sidoksissa erityyppisiin tilanteisiin. Normit koskevat sekä **rakennetta** että **käyttöä** eri tilanteissa:¹¹

- Luonnolliset normit ovat puhujien odotuksia kielen eri tilanteisiin sopivista käyttötavoista.

Koska puhujat yleensä noudattavat kielensä luonnollisia normeja, puhe on systemaattista. Toistuvat sanat, ääntämistavat ja syntaktiset rakenteet ovat **säännönmukaisuuksia**, normien heijastumia tai approksimaatioita, jotka ovat lasten omaksuttavissa **kielitajun** osiksi ja tutkijoiden kuvattavissa. Näin sekä ensikielen omaksuminen että empiirinen, havaittaviin tosiseikkoihin perustuva kielitiede käy mahdolliseksi. Nykykielitiede onkin vahvasti **käyttöpohjaista** (*usage-based*) ja perustuu luonnollisiin aineistoihin.¹²

Luonnollisten normien ja kielentutkijoiden niistä esittämien kuvausten lisäksi on myös **kielenhuollon** normeja. Suomessa Kotimaisten kielten keskus antaa kirjakielen käyttöä koskevia suosituksia. Nämä ovat **toisen asteen normeja** [kuten](#):

Verbien liittomuotojen käyttämisestä passiivissa kannattaa muistaa, että suomessa on yksinkertainen passiivi. Oikein on siis *on tehty, oli tehty, näkyy tehtävän t. tehdyn, kuuluu tehtävän t. tehdyn, tuntuu tehtävän*.¹³

Elävää kieltä ei voi olla olemassa ilman puheyhteisöä, joka ylläpitää ja uusintaa kieltä tuottamalla sen luonnollisen normiston mukaisia lausumia. Toisaalta lausumia ei voi olla olemassa ilman niitä mahdollistavaa kieltä:

- **Kieli** järjestelmänä ja **puhe** toimintana ovat toisilleen yhtä välttämättömiä kuin kolikolle sen kaksi puolta.
- Kielijärjestelmää **ei voi redusoida** puheeksi, eikä puhetta järjestelmäksi.

Ferdinand de [Saussure](#) (1857–1913), strukturalismin teorian isä, erotteli kielen ja puheen ranskan sanoilla *langue* ja *parole*, yhteisnimeksi *langage*. Suomen sanaa *kieli* käytetään sekä merkityksessä 'langue' että merkityksessä 'langage'.

¹ Yleisradion legendaarisen urheiluselostaja Raimo ”Höyry” Häyrisen (1940–2020) väitetään selostaneen jääkiekko-otteluita parhaimmillaan yli 400 sanalla minuutissa (*Helsingin Sanomat* 16.5.2020). Internetistä löytyy näytteitä Häyrisen ilmiömaisista suorituksista.

² Lukuun 12 000 (joka koskee sekä naisia että miehiä) olen päätnyt seuraavasti. Psykologit Mehl & al. 2014 ovat empiirisesti selvittäneet, paljonko sanoja (=

sananmuotoesiintymiä) amerikkalaiset yliopisto-opiskelijat (210 naista, 186 miestä) keskimäärin käyttävät päivässä. Tulos oli noin 16 000, merkitseviä eroja sukupuolten välillä ei todettu. Saman tekstisisällön ilmaisemiseksi suomi käyttää tietenkin vähemmän erillisiä sanoja kuin englanti. Sanojen määrä *Ihmisoikeuksien julistuksessa* on englanniksi 1 452, suomeksi 1 080, eli suomen sanamäärä on 74,4 % englannin vastaavasta. Tämä prosenttiosuus 16 000:sta on noin 12 000. Tietenkään amerikkalaiset yliopisto-opiskeijat eivät edusta amerikkalaista keskivertopuhujaa, eivätkä tavalliset suomalaiset varmaan puhu samalla tavalla kuin USA-opiskelijat, joten lukua 12 000 voi parhaimmillaan pitää viitteellisenä. Jos suomalaiset todella ovat niin vähäpuheisia kuin jotkin stereotypiat antavat ymmärtää, luku voi olla paljonkin pienempi. Vrt. Wilkins & Isotalus (2009, toim.).

³ Tämä kirja ei siis esittele mitään tiettyä teoriaa tai lähestymistapaa (*framework*, vrt. Haspelmath 2010a,b). Useat kirjan lähtökohdista ovat silti sukua **peruskielioppi-teorian** olettamuksille (*Basic Linguistic Theory*, Dixon 2010a,b; 2012).

⁴ Russell (1948: 7).

⁵ Pilley (2013).

⁶ MacNeilage (2008: 4).

⁷ Hublin & al. (2017). Vidal & al. (2022) ilmoittavat 200 000 vuotta vanhasta löydöksestä Itä-Afrikasta.

⁸ Karlsson (1995).

⁹ Termi ”arkipuhe” on muuttuja. Sinun arkipuheesihan ei ole aivan samanlaista kuin minun.

¹⁰ Mäkelä (1986).

¹¹ Piippo (2012), Piippo & al. (2016: 39).

¹² Lingvisti itsekkin voi toki kiistattomissa tapauksissa kielitajunsa (= luonnollisten normien hallintansa) varassa tuottaa tarvitsemiaan esimerkkejä, kuten *Lapsi nukahti* esimerkkinä intransitiivilauseesta.

¹³ Yleiskielen huollon kannalta ei-suositeltavia (mutta puhekielessä yleisiä) kaksoispassiiveja ovat esimerkiksi *ollaan tehty*, *oltiin tehty*, *tunnutaan tehtävän*, *ei oltaisi voitu*, *ei oltu osattu*.